Papp Árpád

A DÉLVIDÉK MAGYAR ÚJRATELEPÍTÉSE 1699 ÉS 1945 KÖZÖTT

Dolgozatomban az egykor virágzó, XIV–XV. században fénykorát élő terület újranépesítését vázolom fel, a magyar népesség újrahonosodását kísérem végig.

Azokat a településeket vettem figyelembe, melyek a jelen országhatárok mellett Jugoszlávia, illetve a névlegesen még fennálló Vajdaság területén találhatók, tehát Bácska, Bánát és Szerémség helységeibe települők vagy településeket teremtők rövid felsoroló összefoglalását végezném el, valamint rövid említést teszek Szlavóniáról.

A korábban fennálló négy vármegye: Bács-Bodrog, Torontál, Temes és az attól keletebbre levő Krassó-Szörény vizsgálatába nem kívánkoznék belebocsátkozni mint egységbe, túlnyomórészt a századfordulón vagy előtte írt tanulmányok között is csak a jelenlegi Vajdaság területére vetíthető megyék idevonatkozó adatait használom fel, kiegészítve a rövid kitérővel.

Vajdaságot mint területi egységet azért nem tüntettem fel a címben, mivel akárcsak a többi elnevezés is, erősen időszakos jelleggel bír: a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság 1849 és 1861 között létezett, míg Vajdaság – közigazgatási egységként, most már Szerémséggel kiegészülve – 1945 és 1989 között. Ezért inkább Délvidék fogalmat választottam, még ha annak tartalma koronként változó is.[1]

Az időhatár kiválasztása esetlegesnek tűnhet: a karlócai béke után Bács-Bodrog (mely 1729-ben egyesül a délen fekvő Bács és az északi Bodrog megyéből) már a török iga alól felszabadult terület, ahol hamarosan elkezdődik az újratelepítés. Látszólag pontosabb képet alkothatnánk az 1711-es évvel kezdődő szakaszolással, de így lényeges előzmények kerülnék el figyelmünket.

A másik időpont 1945, a II. világháború harci cselekményeinek formális befejezése, Szerémség keleti részének Vajdasághoz csatolása.

A két időszak között történt a magyar lakosság újbóli meghonosodása az adott területen, ahonnan a hódoltság ideje alatt csaknem teljesen kipusztult, elmenekült, csak egy-két helységben hírmondóként fennmaradva. A pusztítás méreteire jellemző, hogy Bács megye területén a török előtt 5 vár, 16 mezőváros és 316 község, Bodrog megyében 7 vár, 12 mezőváros és 213 község, Temes megyében 30 vár, 22 város, 990 helység, Torontál vármegyében 1 vár (a becsei), 4 város, 52 helység, míg Szerém megyében 17 vár, 14 város és 223 helység állott fenn.[2] Torontál vármegye csanádi, becskereki és pancsovai kerületében összesen 117 község pusztult el, s a török kiűzése után 37 félig lakott községet találtak.[3] Az összeírások egyes területekről bővebben is szólnak, a hódoltság utáni nemzetiségi összetétel is elénk tárul:

„Bácska alsó részének Futaktól Vajszkáig 1696-ból való összeírása azt mutatja, hogy e Duna menti falvak lakossága e korban majdnem kizárólag szerb volt. A Bajához tartozó vidék birtokosai majdnem mind szerbek."[4] A déli megyék lakossága a létbizonytalanság és kettős adózás – a régi és az új uraik is megadóztatták nem ritkán a területen maradókat – miatt az északi megyékbe költözik. Az északra húzódó szerbség a földet állattartás céljaira használja, vagy pedig a kereskedelmi útvonalak mentén telepedik le, amiből Duna menti jelentős számuk is adódhat.

Az időszak másik végét jelentő 1945 utáni időszak azért nem tartozik a vizsgálat tárgyába, mert a szervezett telepítés befejeződik a bukovinai székelyek 1941-es betelepítésével, majd kényszerű menekülésükkel, a 40-es évek közepétől kezdve pedig lassú, de határozott elvándorlás, fogyás figyelhető meg a menekülés mellett, mely az utóbbi években (1991–1994) már ijesztő méreteket ölt.

Tény, hogy kivándorlás már a betelepülés idején is létezett, a terület pedig kibocsátóközpontja a századforduló idején is a tengerentúlra – az időben az Amerikai Egyesült Államokba, később, az Egyesült Államok hadbalépése utáni időszakban és a világháborút követő időszakban Kanadába és Dél-Amerikába – történő kivándorlásnak, ami a vegyes nemzetiségi környezetben erőteljesebb, mint a homogén területen (hasonló kibocsátóközpont volt az időben Zemplén megye is). Mint a kitűzött témával ellentétes folyamatot, a kivándorlás témáját ezúton le szeretném zárni. Ezt egy másik tanulmánynak kell vizsgálnia.

Kutatástörténet

A téma és a terület kutatástörténete és irodalma rendkívül tarka képet mutat – látszólag – az első pillantban. Az első világháborút megelőző időben született munkák[5] fontos állomásai a téma körülhatárolásának, de akárcsak a későbbiek[6], az igazán korszerű vizsgálathoz már kissé túlhaladottak, mégis megkerülhetetlenek.

A történeti tényeket, a kor általános helyzetét elénk táró munkák[7] még mindig olyan adatokkal szolgálnak, melyek alapvetők, de értelemszerűen szintetizáló jellegűek.

Az újonnan kialakított Vajdaságról szóló tanulmányok csak a 1960-as évektől jelennek meg, hosszas hallgatás után. Főképp településmonográfia[8], területi egység[9] vagy általános leírás[10] lát napvilágot, míg kutatástörténet 1972-ben.[11]

Ezek mellett helyi kutatók is folyamatosan közreadják helytörténeti kutatásaik eredményeit, de ezek rendkívül szórványosan, kényszerű anyagi korlátok közé szorítva jelennek meg.

A ma néprajzkutatója és helytörténésze korabeli forrásokra, levéltári anyagra, településmonográfiákra támaszkodhat, de nagy segítséget jelenthet az egyházi, elsősorban a kalocsai Érseki Levéltár áldozatos munkával feldolgozott anyaga is.

A néprajz, akárcsak a nyelvtudomány is, atlaszai elkészítésénél kutatópontokat jelölt ki Vajdaságban is. A Magyar Néprajzi Atlasz kutatópontjai Bácsfeketehegy, Bácskertes, Csantavér, Doroszló, Hertelendyfalva, Kishegyes, Martonos, Mohol, Pacsér, Piros, Szaján, Székelykeve, Temerin, Topolya, Torda, Torontálvásárhely és Ürményháza településeken voltak. Hosszas előkészületek után, a telepítéstörténeti kutatásokat figyelembe véve alakult ki a kutatópontok sora.

A legtöbb eredménnyel – és ezt aknázták ki az MNA készítői is – egyes kibocsátóközpontok tudományos igényű, migrációval foglalkozó munkái használhatók. Szeged mint a dohánykertészek kibocsátóközpontja Bálint Sándor, Kálmány Lajos, Juhász Antal munkáiban található meg[12], és főképp a Bánátot kutatók számára alapvető munkák.

A palóc kirajzások elemzésekor fontos mű a *Palócok* című sorozat első kötete, ahol Paládi Kovács Attila írta meg a migráció fejezetet[13], kisebb közlések jelentek meg Diószegi Vilmos és az imént már említett Paládi Kovács Attila tollából.[14]

A Nagykunság vándorbotot ragadóinak leírói közül Györffy István, Nagy Kálozi Balázs és Bellon Tibor munkái irányadóak.[15]

A Dunántúlról történt bevándorlás viszonylag elszórt irodalmából Hajdu Lajos, Hegedüs Loránd[16] munkáját jegyezném meg. Ez utóbbi migráció, akárcsak a Duna–Tisza közi a legkevésbé követhető, mivel szervezett telepítés nyomaira itt bukkanhatunk a legritkább esetben, inkább egyéni elhatározás vagy spontán szivárgás eredménye.

Időrendben a legkésőbbi szervezett bevándorlás a bukovinai székelyek 1883-as al-dunai[17], valamint 1941-es telepítése Bácska területére. Mindkettőt szintetizáló munkák, Sebestyén Ádám és Balás Gábor[18] amatőr kutatók könyvei, meglehetősen elnagyoltan foglalkoznak a kérdéssel – inkább az érzelgősség, mint a tudományos igényesség jellemzi őket – míg a legfrissebb, a témával foglalkozó tanulmány Sajti Enikő levéltári forrásokra alapozott igényes munkája.[19]

A felsorolás a magyar újratelepedés első pillantásra legmarkánsabb irányvonalait – a kibocsátóközpontok oldaláról megvilágítva – szándékozik vázolni.

A karlócai békét követő két évtized

A török alóli felszabadító háborúk során a visszafoglalt területek többszörösen megsínylették a rajta keresztülvonuló seregek fosztogatásait, kegyetlenkedéseit. A császári seregek úgy kezelték az Alföld sanyargatott népét, mintha azok nem is felszabadítandó, de legalábbis leigázandó ország alattvalói lettek volna. Nem hozott békésebb időszakot a Rákóczi-szabadságharc sem: a kirobbanását megelőző évben (1702) területi autonómiát nyert szerb határőrök és a császári seregek „Szegedet és a Bácskát uralták, míg a kurucok a Kecskemét feletti részeket".[20] A váltakozó sikerű, de megdöbbentő kegyetlenséggel folyó hadjáratok és eredményeképp az Alföld déli része, ha lehet, még siralmasabb képet mutatott. Népességéről az 1715-ös összeírás alapján alkothatunk képet, de néhány lényeges szempontot szem előtt kell tartanunk: országrésznyi területek maradtak ki belőle, valamint a határőrvidék lakói is méltánytalannak érezték az összeírást – azokban kiváltságaik csorbításának lehetőségét látva – nem tettek eleget a felhívásnak. Az összeírás másik buktatója, hogy az az országos adó kivetését volt hivatott szolgálni, ezért közel egyharmadnyival több adózót írtak össze ott, ahol azok nem is léteztek. Ezzel szemben a lakosság számát a Szabó István által 3–3,5 millióra becsültnél többre kell tennünk. A köztudatban rögzült 12‰-es, vélhetően indokolatlan szaporulati ráta a pontatlan kiindulás eredménye, erősen hipotetikus jelleggel bír.[21] Ennek ellenére megjegyzendő, hogy az 1715-ös népszámlálás például Bácskában 58 helység összeírását végzi el, 1267 háztartásból 1202 szerb[22] (a határőrvidék a már említett okok miatt nem kerül összeírásra, pedig igen tanulságos lett volna, hiszen „a tiszai őrhelyeken többen éltek, mint Bács és Bodrog megyében együttesen"[23]).

Bácska betelepítése

Vizsgálatom tárgyául Bács-Bodrog megye mai értelemben vett Vajdaság részeként számon tartott területét veszem, tehát Észak-Bácska nem tartozik ide.

Amint az a Balogh Pál-féle 1902-es és az 1914-es Bodor-féle térképekből kiderül[24], Bácskában a magyarság egységes és többségi tömbben a Tisza–Ferenc-csatorna–Zombor–Szabadka területen élt, valamint vegyes területen a Duna mentén egyes falvakban alkot többséget.

A későbbi dél-magyarországi megyék közül elsőnek Bács-Bodrog megye szabadul fel, miután a zentai csata 1697-ben fényes győzelmet hoz. A felvonulási területként használt Alföld déli része lakosságban és

javakban csaknem teljesen kipusztult ekkor és az ezt megelőző időben, ugyanakkor már 1690-ben Csernovics Arzén ipeki pátriárka vezetésével 40 ezer szerb család költözik a Habsburg Birodalom területére, félve a kegyetlenkedésektől, amit a császári csapatokkal való együttműködésük válthatna ki a török portából. A szerbek az Alföld nagy részét bejárják, de „a háborúkban elvadult szerbek azonban a lakosság békéjét gyakran megzavarták, úgy hogy a bécsi kormány a megyék sűrű panaszaira végül is nagy részüket a kipusztult Bácskába s a Tisza–Maros vidékére költöztette".[25] Itt számukra 1702 és 1741 között fennálló kiváltságos katonai kerület alakult.

A határőrvidék lakosságának túlnyomó többségét adó szerbek mellett kisszámú magyar is a Tisza–Maros kiváltságos területen lakott, Koroknay szerint a határőrvidék lakosságának 6,63%-a lehetett magyar.[26] Ide elsősorban a lényegesen kisebb mérvű adózás vonzotta őket, és emiatt ragaszkodtak kiváltságaikhoz a terület lakói is.

Attól kezdve, hogy 1741-ben az országgyűlés elhatározza a határőrvidék feloszlatását, története így alakul: 1745-ben Mária Terézia foganatosítja a döntést, mire folyamatos elégedetlenség, feszültség lép fel a határozat ellen, a szerbek egy része Kijev környékére, a Dnyeper és a Bug közé költözik, megalapítva „Új Szerbiát", a másik, még Bácskában maradt részüket 1760 után Bánátba telepítik Mokrin, Nagykikinda, Melence környékére, ahol 1774-ben tíz községből álló, ugyancsak kiváltságos területet hoznak létre. Emellett az 1768–74-es években a dunai határőrvidékre költöznek az alibunári, a pancsovai és a nagybecskereki járásba[27], valamint a titeli sajkáskerület is ekkor nyeri el kiváltságait.

Nagyobb, a határőrvidék területére irányuló magyar település tehát csak annak felszámolása után indulhatott meg, ahova a kamara: „1753 körül Ada, Mohol, Martonos, Magyarkanizsa, Zenta s más községekbe alföldi, Szeged-vidéki és jászsági magyarokat telepített"[28] (a tiszai koronakerület betelepítésének alapos feltárását Gyetvai Péter végezte el áldozatos munkával, bővebben lást ott). Vállalkozókat, toborzókat szerződtettek e feladatra.

Lényegesen nagyobb terület esett a határőrvidékből szervezett kiváltságos koronakerületen kívül. Az 1729-ben egyesült Bács és Bodrog vármegyék pusztává vált tágas térségeit kellett termővé varázsolni.

„A visszafoglalt területek nagy része mint kamarai birtok, a bécsi kormány rendelkezése alá került, másik felén pedig udvari főemberek kaptak hatalmas donációkat . . . Esterházy Miklós, Károlyi Sándor, Grassalkovich Antal és mások ekkor alapítják óriási uradalmaikat."[29]

A kincstári telepítések során (melyek a neoaquistica comissio, és ezzel együtt a birodalmi elképzelések megvalósítását szolgálták), magyarokat ritkán telepítettek, inkább a németeket részesítették előnyben.

A birodalmi politikának és az általános keleti néphiánynak megfelelően tehát kincstári segítséggel német telepesek érkeznek a vidékre három telepítési hullámban. Három személy neve fémjelzi a német telepítés szakaszait: Claudius Florimund Mercy (a Bánság egyik betelepítője), Mária Terézia és fia, II. József emelkedett ki az e körül szerzett érdemekkel.

Földesúri telepítések esetében némileg változhatott a kép, de igazából a megyerendszer életbeléptével nyílt erre alkalom, a földesurak – gróf Csáky kalocsai érsek már 1712-től kezdve – s a kincstár is csakhamar hozzáláttak uradalmaik benépesítéséhez.

A földesurak alföldi magyarokat, felvidéki tótokat, ruténeket telepítettek a régi birtokokról új birtokaikra.

A földesúri telepítést is szabályozni szerették volna azáltal, hogy még 1723-ban a 62. törvénycikk kimondta, hogy csak akkor viheti át a jobbágyát a földesúr másik megyébe, vélhetően a déliekbe is, ha egy funduson több jobbágya van, és ezeket nem tudja határtelekkel ellátni.[30]

Az északról délre történő vándorlás összegzője, Szabó István korszakolása alapján az első szakasz, mely véleménye szerint 1711 és 1730 között zajlott, az északi magyar népesség szinte minden rétegét magával ragadta. Jöttek a kiváltságos nemesség visszatérő tagjai régi kiváltságaikra hivatkozva, akárcsak a köznemesség is, ha jogcímét igazolni tudta, és ha a megállapított fegyverjogváltságot is meg tudta fizetni (erre csak a legritkább esetben került sor). Számukra a nemesi szegénységet alföldi gazdag jobbágyságra váltó lehetőség kínálkozott a legmegfelelőbbnek. A kisnemesektől túlnépesedett északi megyék is kibocsátottak a ritkább területre rajokat csakúgy, mint az optimális feltételek mellett a népesség többi részével is megtörtént volna. Népes mezővárosokban telepednek meg egyenként. A betelepedés aránya nincs kellően feltárva.

A felszabaduló nagy terület nemcsak a nemesség, de a megkötöttségtől szabadulni vágyó jobbágyságot is elmozdítja régi helyéről. Az elszegényedéstől, a majorsági gazdálkodás kibővüléséből adódó sanyarú sorstól és az öröklési rendszerből következő birtokelaprózódástól szenvedve iramodott volna a termékeny és lényegesen néptelenebb Alföldre, ha már az első lépésnél nem gátolná a földesúri kötelék. Bármennyire is csábítják a jobb módról szóló hírek, a földesúri jog visszatartja, de ennek ellenére hamarosan olyan nagyfokú lesz a szökések[31] száma, hogy az 1715. évi 101. törvénycikknek kell kimondania, miszerint passzuslevél nélkül nem mehetnek át másik megyébe.

1723-ban újabb rendelet tiltja a taksások és szabadosok költözését is, de mellettük a már említett örökös jobbágy is szökik délre. A Magyar Királyság régi megyéiből dél felé, mondhatni egy irányba a magyarok, a túlnépesedett megyékből a szélrózsa összes irányába a többi nemzetiség költözik.[32]

Mária Terézia uralkodásának derekán már a földesurakra esik a telepítések zöme, amikor is a kedvező feltételek és birtokkihasználtsága érdekében telepítenek bácskai birtokaikra magyarokat és felvidéki szlovákokat.[33] Ennek egyik előfeltétele volt a megyerendszer már említett visszaállítása és a nemesség újraszervezése, amit, miután a régi földesurak nem térhettek vissza, Erdélyből és Magyarország más vidékeiről hívott nemesekkel oldott meg a kamara.[34] Ezek az újsütetű nemesek a kor szellemének megfelelően inkább birtokosok, vállalkozók, akik nemritkán megvásárolják címüket.

Lényeges eleme a telepítésnek, hogy a „parlagon heverő" pusztákat mint jövedelemszerzésre alkalmasakat, a Habsburg Birodalom szerves részévé tenni kívánó, nagyvonalú személyek mérték fel. Cothman Antal 1763-as terepszemléje után a hétéves háború veteránjai számára kiadott „gyarmatosítási pátens" házhelyekről, lélekszámról számol be a nemzetiségi összetétel mellett.[35] Terepszemléje után jegyzi meg, hogy véleménye szerint az ország nem nyer sokat ugyan a belső migrációval, de „ha ezeknek is annak dacára, némi arányos mentesség adatnék, a bácsi kerület rövid idő alatt elegendő népességgel fog bírni".[36]

Miután a magyar megyerendszerbe visszatért a Tisza–Maros határőrvidék, 1770 körül a kiürülő határőrvidékre második hullámban telepítenek magyarokat a Jászságból s Heves, Nógrád megyéből, Óbecsére Pest és Csongrád megyékből. Zentára bars- és hontmegyei szlovákokat: „Az újratelepítés (. . .) során (. . .) jöttek a szlovákok és észak-magyarországi Zsolnáról (Zsilinszkik), Árva (Orovecek), Szepes (Szpisjákok), Liptó (Liptákok) stb. megyékből . . ."[37]

Tevékenyen részt vesznek ebben a birtokosok és államhivatalnokok is, pl. „Grassalkovich Antal kamarai elnök 1750 körül 150 magyar családot Doroszlóra telepít, Gombos István adminisztrátor 1760-ban magyarokat telepít a sokácokhoz Bogojevára, melyet később Gombosnak neveztek el róla".[38] Grassalkovich topolyai birtokára is telepít lakosokat 1750-ben.

Doroszló esetében a kutatás megállapította, hogy lakosságának zöme Tolnából, Somogyból és Bácskából érkezett[39], Bácskertest palóc kirajzásként tartják számon. Szintén Grassalkovich telepíti Kishegyest, „gróf Hadik futaki földesúr Tiszaroffról, Tiszaderzséről, Tetétlenről és Heves megyéből 50 református magyar családot hozott Piros szerb népéhez".[40]

A Duna bal partján a XVIII. század közepén kincstári vagy kamarai alapítások, illetve bővítések útján jönnek létre a magyar túlsúllyal bíró települések: Bezdán, Bácskertes, Doroszló, Gombos, Vajszka, Újvidék, Temerin. Ez utóbbi – mint azt a nyelvjáráskutatás megállapította – Nagykáta és a Duna-kanyar környéki telepítés.[41]

A XVIII. század végén alábbhagyott a (kincstári-kamarai) telepítési tevékenység, mert a kincstár anyagi helyzete már nem engedte meg a

telepítésnek azt a költséges módját, amely közel egy évszázadon keresztül a külföldiek becsalogatására szolgált.[42]

II. József azzal járult hozzá a terület újratelepítéséhez, hogy teljes vallásszabadságot hirdetett 1782-ben a bevándorlók számára. Ennek eredményeként felső-rajnai németek nagy számban érkeztek.[43] A felvidéki és alföldi jobbágyok költözését azzal szerette volna elősegíteni, hogy szabad költözési joggal ruházta fel őket, de csak azokra volt ez érvényes, akik úrbéri, állami és magántartozásukat lerótták, és ezt igazolni is tudták.[44]

„Míg előzőleg többnyire jász- és kúnkerületek, Szeged s más városok szabad lakosai települtek át, ezidőktül kezdve alföldi és felsőmagyarországi jobbágyok és zsellérek is tömegesen költöztek a délvidékre, hol az 1780-ban alkotott úrbéri szabályok alapján nagyobb telki állományt kaptak, egyéb kedvezményekben azonban nem részesültek."[45]

A II. József türelmi rendeletéig érkezők zöme katolikus volt. Mivel a türelmi rendeletig korlátozó tényező volt a felekezeti hovatartozás is, „így nem csodálkozhatunk, ha (II.) József éppen a telepesek szabad vallásgyakorlásával kezdi telepítési pátensét"[46], de ezzel elsősorban a Rajna-vidékről települő németek helyzetét akarta javítani.[47]

Magyarországon a túl szűknek bizonyuló megváltott Hármaskerületből mozgalom indul meg. Kunhegyes, Karcag, Kisújszállás, Kunmadaras és Jászkisér népe a bácskai kinestári pusztákon három községet alapít: Feketehegyet, Ómoraviczát és Pacsért.

„A kezdeményezés Kunhegyesről indult ki 1784 tavaszán, mikor is az irredemptus lakosok – minden bizonnyal a birodalmi németek beköltözésének, s éppen folyamatban levő telepítésének hatására – arra a gondolatra jönnek, hogy valami pusztát kérnek az uralkodótól ők is."[48] II. József engedményeket is tesz pl. a kunhegyesiek részére, akik Feketehegyre telepednek, kimért házhelyeket, épületfa helyett 12 forintot, hároméví adómentességet, gabonát és adósságaik kiegyenlítését ígéri.[49]

A Tisza mentén is egyre határozottabb tömb jön létre, miután a kinestár palócokat telepít le ott – a szerb lakosság még folyamatos utánpótlást kap egy ideig, szinte „kompország" szerepet tölt be a koronakerület a bánsági kiváltságos kerület felé – de a palócok egész Bácska területén megtalálhatók a már említett Kishegyes mellett Bácstopolyán, Csantavéren, Bajsán, Kúlán, Szenttamáson, Turján, Temerinben.[50]

A palócok több alkalommal bocsátottak ki rajokat több irányban is: Paládi Kovács Attila a palóc migrációt vizsgálva három korszakot különített el a törökök kiűzésétől 1850-ig terjedő időszakban: az első az 1686 és 1730 közötti spontán népvándorlás, főként jobbágyok, de csak az északi közeli tájakra (Pest megye, Jászság, Heves, Borsod) költöznek.[51]

A második korszakban, az 1730–1790-es években földesúri telepítések történnek a Közép-Tisza, Kiskunság, Bácska területére. A harmadik-

ban 1790 és 1850 között a szerződéses kertészek, dohánytermesztő gányók számára Arad, Békés, Csanád és a Bánság a nógrádi, hevesi telepesek célpontja.[52]

A második és harmadik korszak kivándorlási oka között szerepelt a korlátok közé szorítás az adott területen, a közmunka és a közszolgálat nagysága, valamint a több évig tartó ínséges idő is.[53] Nem találta meg mindenki helyét Bácskában, ezek közül visszafogadásukat is kérik néhányan, de rendre elutasítják őket.[54]

A délre való vándorlás kibocsátóközpontja volt Szeged is; az első világháború végéig természetes gazdasági központja volt a Tisza-vidéknek, de Bácska más vidékeire is voltak kirajzások, mégha csak szórványosak is. Magyarkanizsán, Zentán, Adán, Óbecsén telepedtek meg, de a legkorábbi időkhöz köthető bácskai telepedés Ludasra történt 1740-ben.

Juhász Antal a Duna–Tisza közén három nagy migrációs hullámot különített el: az első a 18. század elejétől a 19. század közepéig, a második az ezt követő egy évszázad, a harmadik az 1945-ös földreform utáni.[55] A harmadik vándorlási hullám nem érinti a Szeged városától délre fekvő területeket.

Nehezen követhető nyomon a szórványos egyéni telepedés, az erre vonatkozó adatokat főképp a kalocsai Érseki Levéltár forrásaira támaszkodva rekonstruálták nagy sikerrel.[56] Gyetvai Péter kutatásai után leszögezhetjük, hogy a spontán vándorlás eredményeként a szomszédos megyék lakosai érkeztek a vidékre, hiszen azok szinte a „szemük előtt" voltak.

A Bánát telepítése

A Bánság települési viszonyai a XVIII. században kevésbé ismertek. A mocsarakkal borított, az év legnagyobb részében szinte járhatatlan terület távol esett a forgalomtól.

A magyarság viszonylag kései újratelepülésében Bánát területére annak későbbi felszabadulása mellett az akkori népességpolitika is közrejátszott. „A visszafoglaláskor (1716) Dél-Magyarország területén mintegy 25 000 lakos lakhatott."[57] A többségük – feltételezések alapján – szerb és román. A terület egészségtelen, mocsaras, inkább stratégiai mint gazdasági jelentőségű volt.

Már a legkorábbi időszakban szigorításokat vezettek be, melyek az újszerzeményi földek kedvező arculatát voltak hivatottak szolgálni, a kamara 1719. november 3-án kelt rendelete szerint a tisztviselők alkalmazásánál a katolikusok voltak előnyben.[58] Ezzel nemcsak a magyarokat sújtották, de a protestáns németeket is, ugyanakkor a Habsburg Birodalom elképzelései is valóra válhattak. A nagyvonalú telepítést és ennek irányításának véghezviteléhez Claudius Florimund Mercyt nevezik ki katonai kormányzónak: „Gondosan ügyeltek arra, hogy a

megfogyatkozott félhold közvetlen szomszédságába magyarok ne kerüljenek, nehogy a Rákóczi-emigráció építhessen rájuk."[59]

Így nem véletlen, hogy magyarokat a kezdeti szakaszban csak elvétve és kis számban találhatunk a Bánságban. Kétségtelen, hogy spontán migráció eredményeként kerülhettek a területre, vagy pedig visszaköltöztek. „A magyar megyékből és Erdélyből 1724-ben a csákovai, pancsovai, becskereki és csanádi kerületekben szálltak meg csekélyebb számú magyar és rácz lakosok."[60] Vélhetően állattartókról lehet szó, hiszen annak ellenére, hogy a požarevaci béke megköttetett, nemcsak a fiziokrata eszméktől vezérelt telepítők, de a nemritkán betörő török portyázók sem tettek lehetővé egy tartósan letelepedett életmódot.

1751-ben a Bánát kormányzati rendszerében változás állott be. Mária Terézia az addig kizárólag katonai kormányzati rendszert megszüntette, és kincstári polgárivá alakította át.[61]

A másik, résztémánkat érintő terület az ún. VI. (bánáti) határőrezred: 1764-től létezik, de előzményének tekinthetjük Mercy nem egy intézkedését. 1766-tól illír–bánáti ezred, de német részt is terveznek. 1769-ben román rész szerveződik, ami később 1774-ben oláh–illír ezred lesz. A határ végül 1873-ig fennáll, miután területét a megyerendszerbe szervezik. Jellegzetessége, hogy túlnyomórészt szerbek és románok, kisebb számban németek létesítettek itt szolgálatot. Ha magyarok voltak is, azok spontán szivárgás útján – akárcsak a Tisza–Maros határőrvidék esetében – kerülhettek ide, de szervezett formáról nincs tudomásunk, csak a megyerendszerbe szervezés – 1873 – után.

A sokra becsült, katonai szolgálataival bármikor felhasználható szerbekről II. József úgy vélekedik, hogy „többet ér közülük egy család, mint három német".[62]

A háborúzás miatt elnéptelenedett vagy ritkán lakott, mocsaras vagy pusztává vált területnek emellett más rendeltetése is volt: „A Bánátot 1770-ig mintegy 25 éven át büntetőkolóniának is használta a bécsi kormány. Két-három évtized alatt sok ezer ilyen tolonccal növekedett meg a Bánát lakossága, mert nem volt olyan év, melyben 200–300 toloncot ne hoztak volna oda."[63] A fegyencnek titulált birodalmi alattvalók megvásárolhatók voltak.

A Bánátról eddig elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a legközelebb eső kibocsátóközpont – Szeged – számára sem voltak meg a kedvező feltételek a túlnépesedettség vándorlással való megoldására abban a szellemben, amit a vállalkozás megkövetelt volna, inkább kényszer alatt. A rendeletre történő telepítés a továbbra is jelentős szerepet játszó fiziokrata eszmék eszköze. II. József uralkodásáig Bánát magyarsága csak a kincstári, kamarai alapítású településeken fordul elő nagyobb számban rendeletre.

Így alapították szegedi dohánykertészekkel Hódegyházát – Józsát 1760-ban a temesvári igazgatóság rendeletére, Kisoroszt 1776-ban kamarai birtokon, vagy Tordát ugyancsak ekkor.

Sokkal jelentősebb, hatását szemlélve is figyelemreméltóbb az a pionírlendület, amivel az új telepeket megszállni igyekeztek a „közösségek", amint erre mód nyílt.

A telepítési politika változását kevésbé köthetjük II. József személyéhez, inkább az államkassza kimerülése készteti őt arra, hogy a megyerendszerbe visszatért Torontál Temes és Krassó-Szörény megyékben birtokokat adjon el.[64] „1781-ben Szeged megveszi a Szőregről nevezettet, mások, többnyire idegenek, más jószágokat, s a vett birtokon magyar falvakat telepítenek. Így települt ezután népünk egy része Roth József meghívására 1780–83-ban Ószentiványra, 1782-ben a csókai uradalomhoz tartozó Monostorra, továbbá Rábéra, Klárafalvára (ez nem tartozik a mai Bánáthoz, Deszk sem), Majdánra, Keresztúrra stb. Vedres István, Szeged szülötte pedig Vedresháza nevű népünkből települt falut szállít 1808-ban."

A bánáti magyarság származási helyét tekintve Bálint Sándor tovább élteti az elképzelést, miszerint „Kálmány volt az, aki – Szentkláray Jenő történeti kutatásaitól is ihletve – először dokumentálta, tudatosította, és vitte bele a tudományos köztudatba, hogy a Temesköz magyar népe közvetlenül vagy közvetve, majdnem egészében Szegedről rajzott ki".[65] Reizner János már számszerűsít is: „Gondos és lelkiismeretes számítás alapján tehát elmondhatjuk, hogy Torontál vm. a ma 96 000 léleknyi magyar lakosságból legalábbis 50 000, Temes vm. 26 000 magyar népessége közül pedig legalább 10 000 lélek a Szegedről származott telepesek sarjadéka."[66]

Bálint Sándor szegedi kirajzást leíró munkájából kiderül, hogy a telepítések egy része az új földesurak birtokain valósult meg: Marczibányi már 1782-ben a koronától megveszi és magánbővítéssel szegedi dohánykertészekkel gyarapítja Csóka, Monostor, Feketető és Morotva falvakat. Padé Ormosdi István magántelepítése 1784-ből, Lukácsfalva 1785-ben alapíttatik Lukács Lázár birtokán, Marczibányi Lőrinc 1785-ben Verbicát alapítja. Karácsonyi Bogdán 1790 körül Töröktopolyára, 1816–1817-ben Akácsra telepít dohányosokat. Tiszaszentmiklóst Révay 1803-ban 100 szegedi családdal bővíti, Tajnay János 1806–1810 körül Szajánt alapítja.

A XIX. század elején békési jobbágyokkal alapítja Kiss Ernő Magyarittabét, 1810-ben ugyancsak a Kiss család birtokain alapítják Begaszentgyörgyöt.

Batthány Ignác 1820-ban Oroszlámosra telepít 80 szegedi dohánykertész családot. Marczibányi Imre 1825-ben Imretelket alapítja, 1848-ban Terjánt.

Az új földbirtokosok a birtokukra települő személyekkel szemben a hagyományos jobbágyi keretet szerették volna rögzíteni, de „a jobbágyrendszer itt a nagy munkaerőhiány miatt sem állítható már vissza. Így a mi idevándorolt szegedi dohánykertészeink sem jobbágyok, hanem szerződéses viszonyban álltak az uraséggal. Ami az első időben kedvezőnek látszott, az a szabadsághare jobbágyfelszabadító vívmányai után itt is kegyetlenül megbosszulta magát: a törvény nem vonatkoztat rájuk. A kertészségeket a XIX. században a kincstári és a magánföldesúri birtokokon is úgynevezett numerusok szerint telepítették. A numerus vagy telephely 16–20 kat. hold földből állott."[67]

A telepítvényes falvak elnevezéseiben a különböző terminusok: a censualisták terheiket túlnyomóan pénzzel – census, taksa – rótták le, taksás, kontraktuális, szerződéses falu lényegében ugyanaz, ami arra utal, hogy viszonyuk mindig valamilyen – szóbeli vagy írásbeli – szerződés alapján létesült.[68]

A telepítvényes falvak egymás között is eltérnek: egyik fajtája az örökszerződéses, amiben fejenként kötött okmány mellett kaptak földet. A csoporthoz tartozik a férfiág kihaltáig használható birtok típusa is, de később minden olyan szerződés, ahol az időtartam nem volt külön szabályozva, ebbe a csoportba került. Másik csoport a határozott időre kötött szerződésekkel biztosított föld esete.[69]

„A múlt század telepítései szintén részben magán-, részben kincstári telepítések voltak. Ezek a telepítések azonban lényegesen különböztek a török hódoltságot követő évszázadokétól, mind a telepítés megalapozottsága, mind annak további gondozása tekintetében. A török világ után magánbirtokokon létesült legtöbb község úrbéri szervezetet nyert, mert a telepítés legfőbb célja a földesúr részére szükséges munkaerő biztosítása volt. Ezek a telepítések általában jól sikerültek, és különösen azok indultak virágzó fejlődésnek, melyek az erőteljes községi élet folytatásához szükséges lélekszámmal már megalapításkor rendelkeztek."[70]

Ezzel szemben a múlt század magántelepítvényei jórészben szerződéses alapon jöttek létre. Lényege az, hogy nem személyi szolgáltatás és terményrész, hanem pénzbér és egyéb járandóságok alkották az ellenszolgáltatást, biztosítékot a telepítvény összes lakosainak egyetemleges kötelezettsége nyújtott.[71]

A telepítők tehát lehettek az új földesurak, Szeged városa, vagy a magyar kincstár. Ez utóbbi a telepítést végezhette überlandiális (maradványföldre), valamint gewehrscheinista (határőr falu) területére is.[72]

„A kincstári uradalmak Pest, Arad, Csanád, Temes, Torontál, Bács-Bodrog, Békés, Heves, Szolnok megyékben terültek el, és közülük a pécskai, ménesi, szentandrási, dentai, csatádi és szőregi kincstári uradalmak területén 43 kincstári telepítvényes község jött létre, mégpedig:

Torontál megyében: Aurélháza (1845, magyar, német), Óbolgártelep (1844, bolgár) Keglevichháza (1844, német), Kübekházatelep (1843), Magyarszentmárton (1806, magyar), Ószentiván (1843, magyar), Rábé (magyar), Térvár (magyar), Újhely (1844, német) Ürményháza (1817, magyar)."[73]

Kincstári birtokon alapítanak telepeket, majd falvakat: Ürményházát Ürményi József jószágigazgató javaslatára 1817-ben, de telepít gróf Buttler és Gorove is, nemkülönben Eötvös József kultuszminiszter 1868-ban két falut; Józsefszállást és Ötvösdöt.

Óvatlanság volna azt képzelni, hogy a települések ne lettek volna kibocsátók maguk is: így alakul meg Tiszahegyes 1838-ban szajániakból, vagy Muzslya 1890-ben kincstári földeken akácsi és szajáni dohánykertészekből, de folyamatos vándorlás volt a bácskai és bánáti dohánykertészek között is.

A szegedi, szegedinek vélt vagy ilyen elemeket is tartalmazó kirajzásnak tekinthető települések hosszú sorát adja Bálint Sándor, melynek felsorolásától ezúttal eltekintenék.[74]

A későbbiek során „a kincstári birtokokat bérlőtársaságok vették át, amelyek 8–13–18 katasztrális hold, néha ennél nagyobb terjedelmű földeket adtak haszonbérbe egyeseknek azzal a kötelezettséggel, hogy ott, ahol a természeti viszonyok a dohányművelésre alkalmasak voltak, tartoztak 3–5 holdon a kincstár részére dohányt termeszteni. Így jöttek létre az ún. dohánykertészségek 100–150–200 családdal, és a kincstár előzetes megkérdezése nélkül alakultak önálló községekké".[75]

„Az 1830-as, még inkább 1840-es években újabb telepítési hullám figyelhető meg. A kincstár a dohánytermesztés fokozása érdekében maga is számos telepet alapít... Torontál megyében Aurélháza, Óbolgártelep, Keglevichháza, Kübekháza, Ürményháza és Újhely. A magántelepítések is folytatódnak. Torontál megyében Krivobára, Baratháza, Káptalanfalva, Fodorháza, Molyfalva, Ferencszállás, Batthányháza és mások."[76]

A kertészek nagy többsége magyar. „Torontál megye magyar lakossága akkor szinte kizárólag telepítvényes helységekben lakott."[77]

Amíg a dohánytermelés konjunktúrája tartott, a telepesek helyzete nem rosszabbodott, sőt egyes községek megerősödtek, lakosai megvagyonosodtak, földjeikhez a szomszédságban újabb területeket szereztek, tehát vagyonban, de népességben is virágzásnak indultak. Később azonban a helyzet megváltozott, s különösen a hatvanas években egymást követő nagy elemi csapások következtében kötelezettségeiknek nem tudtak eleget tenni, s emiatt állandó súrlódásban voltak a kincsestárral.[78]

A dohánykonjunktúra leáldozása után, ami a szabadságharc kitörése előtt nem sokkal következett be (1840-es évek), a bérleti díjakat egyáltalán nem, vagy csak nehezen és késve fizető néhai dohánykertészek a

kialkudott és szerződésben lefektetett földekről elűzettetnek, és gyakorlatilag egy rendkívül nehezen élő, a legrosszabb munkákat is elvállaló réteg válik belőle, mely a majorságok cselédségét adja majd a továbbiakban. A bánáti magyarság e rétege lesz a kivándorlók legnagyobb kibocsátó bázisa, 1945 után az Ausztráliába irányuló kivándorlás itt is sok ezer embert indít el újból, hogy az új hazájukban ők képezzék majd az ottani magyarság gerincét.[79]

A múlt századi visszaélések különböző módozatokat értek el, a Pallavicini birtok is helyszíne az igazságtalanságoknak: így történt meg, hogy Palásthy József jószágkormányzó 1851-ben úgy növeli az uradalom területét, hogy egyszerűen feloszlatja a dohánytermelő telepes községeket.[80]

A kertészek sorsát el nem döntő határozatok sora így alakult:

Az 1848-as birtokreform a csak telkes jobbágyokat tette önálló kisbirtokokká, ezen túl azonban a birtokviszonyokon nem változtatott.

A magánbirtokokon létrejött telepítések lakói csak néhány hold földet kaptak különböző szolgálatok fejében, hátrányba kerültek az állami telepítésű kertészségekkel szemben.

A kontraktualistákat érintő 1873. évi 22 tc. alapján a határozott időre szerződött telepesek (kontraktualisták) által használt belső telek tárgyában intézkedik. „Külső telekbirtok szerzését csak azok számára biztosítja, akik határozatlan időre szerződtek. Ezek az évi haszonbér húszszorosáért megválthatók voltak. A telepes kertész községekben ezzel veszi kezdetét a több helyen – mint pl. a Torontál megyei Aurélházán, Bolgártelken, Felsőmuzslyán – bő három évtizedig tartó váltságot nyögő korszak."[81]

A telepes kisbérlők a század elején már föld- és munkanélküliek, mert a birtokos földjét tőkés nagybérlőnek adja át.

Számos telep keletkezett a kertészek vagy más földművelő lakosság spontán kirajzásával is, ugyanakkor ezek a kertészfalvak nem voltak nagyon szilárd alakulatok. Szerződésük lejártával, ha földesuraikkal továbbra megalkudni nem tudtak, elvándorolt az egész falu.[82]

Ezt tetézte a hatvanas és hetvenes évek elemi csapásainak sorozata, ami lényegesen növelte a bérhátralékot, adósságot.[83]

A feszültséget és az elégedetlenséget csökkenteni szándékozván Kerkápoly Károly a múlt század nyolcvanas éveiben a kincstári földekre való telepítést javasolta, de Bács-Bodrog megyében, ahol ugyancsak megoldatlan kérdésként merült fel a földkérdés. Az állami birtokok eladásával 15 új község létesült, részben hozzáépítéssel: ilyen például Tisza-Kálmánfalva 1884-ben 3200 katasztrális holdon bácskai magyar telepesekkel. Wekerlefalva 1885-ben 2900 katasztrális holdon sváb telepesekkel, Bácsgyulafalva 1884-ben 5300 katasztrális holdon katolikus magyar telepesekkel létesült. Ez a három község 1894-ben lett önálló. 1892-ben Gombosra Verőce megyei magyarok települtek, akik csaknem

teljesen vagyontalan napszámosok voltak, s mivel nem boldogultak, elvándoroltak s telephelyeiket a kincstár 1898-ban 45 gombosi magyar családnak adta el.[84]

Amennyiben a településeket és a falvakat térképre vetítjük, kiderül, hogy összefüggő területet alkotnak az elsődleges kirajzások (ez Bácska esetében is így van), tehát ha a Bánság magyarlakta településeit szemléljük, azok a magyar tömbbe, vagy legalábbis ismert területre telepednek. Telepítés esetén szórványok jönnek létre.

Egész más vonzó tényezők, mint a türelmi rendelet és bizonyos kiváltságok kilátásba helyezése is kedvezően hathatott. Hadd említsem Torontálvásárhely példáját: 1794-ben újratelepítik.

Akárcsak a határőrvidék egészén, az ide települő makói, gyomai, szentesi, hódmezővásárhelyi reformátusok is engedményeket és adómentességet élveznek, valamint szabad vallásgyakorlást:

„(Torontálvásárhely-Debeljacsa) A Temesben és Krassó-Szörényben található református települések sorába tartozik, de kiváltságos területen. Hadmentességet biztosítottak tehát a települők részére, mégpedig 10 esztendőre, ezenkívül 6–10 évig terjedő adómentességet. A katonai kormányzóság ezért ígéretet tett arra is, hogy . . . a civil lakosság több, rendkívüli kedvezményt is élvez majd, így pl. só és dohány kiosztása, vagy igen alacsony áron való árusítása által."[85]

Második, nem szegedi, de Bánátba történő kirajzás a palócoké: így alapítják Párdányt erdőtelki dohánykertészekkel 1785-ben Buttler gróf birtokán, vagy így kerülnek Tordára az Alföld palóc dohánykertészei Kiskundorozsmáról, Apátfalváról, Mezőkövesdről, Temerinből. Jobbára Nógrád megyeiek telepednek a XIX. század első évtizedeiben Ürményházára Kiskunmajsáról, Apátfalváról és Rákospusztáról. Udvarszállásra aradi és bácsmegyei katolikusokat telepítenek, nagy többségük palóc eredetű.[86]

A magyar betelepítést taglalva időrendben az utolsó, de talán legmegrendítőbb körülményekkel és következményekkel járó a bukovinai székelyek betelepítése 1883-ban és 1941-ben. Az első esetében Pancsova, míg a másodikban Szabadka környékére telepítik őket.

1882-ben az Al-Duna szabályozásával, valamint a határőrvidék felszámolásával telepítésre alkalmas területek jutottak a kincstár birtokába.

„Március 30-án indult meg a modern népvándorlás. Összesen 2200 fő, 1150 férfi és 1050 nő és gyermek indult el új hazát keresni. Jöttek vonattal és jöttek szekéren, majd Szegedtől hajón Pancsováig . . . Újabb hullámban 900-ban érkeztek, majd az aratás végeztével újabb 150 andrásfalvi család . . ."[87] Pancsova környékén Hertelendyfalva, Sándoregyháza és Székelykeve községekben telepítették le őket. Sajnos, az ígéret földjét 1888-ban elöntötte a megáradt Duna.

Ugyanakkor „az egyke" helyett változatlanul a „tizenegyke" jelentett problémát, így 1938-ra például Hertelendyfalva székely telep lakói jórészt elszegényedtek. Megélhetésüket egyre kevésbé biztosította a telepes birtok, így ismét falvaiktól távol eső városokban, Belgrádban és Pancsován kerestek munkát.[88]

Sokkal szomorúbb és (így utólag visszatekintve) elhibázottabb lépés volt a még megmaradt bukovinai székelyek 1941-es bácskai hazahozatala. Erre azután került sor, hogy 1941. május 11-én Magyarország és Románia aláírta a bukovinai székelyek áttelepítéséről szóló megállapodást. A bukovinai magyar falvak: Andrásfalva, Hadikfalva, Istensegíts, Fogadjisten, Józseffalva mondhatni egyként kerekedtek fel, és jutottak el Bácskába, ahol az első világháború szerb önkénteseinek, az ún. dobrovoljácoknak földjét és házát kapták meg, miután azokat visszatoloncolták vagy internálták.

„Az öt bukovinai faluból itt 28 kisebb-nagyobb falu lett: 2828 család, 13 500 lélekszámmal. Az új falvak rendszerint megtartották elnevezéseikben a bukovinai anyaközség nevének első részét, hogy az emlékeztesse őket, melyik faluból szakadtak ki. Az andrásfalviakat Szabadka, Topolya és Bácskossuthfalva környékére telepítették le. Így a bukovinai Andrásfalvából hét bácskai település lett, amelyek a következő neveket kapták: Andrásfalva (Karagyorgyevo), Andrásföldje (Kisbelgrád), Andrásmező (Sztaniszló), Bácsandrásszállás (Cserepes), Andrásnépe (Kocsicsevo), Andrástelke (Angyalbandi), Bácsandrásháza (Bácsfeketehegy)."[89] A kormány a székelyek azon kérését, hogy egy kompakt tömbben telepítsék le őket, nem tudta teljesíteni, így kerültek 14 község területére, 28 településre.

A háború rosszabbra fordulásával a bukovinai székelyek, félve a megtorlástól (mint az bebizonyosodott, ártatlanságuk mellett is teljesen jogosan) észak felé menekültek. Letelepítésük a Völgységben történik meg úgy, hogy a kitelepített németek helyére kerülnek. Itt végre, hosszas hányattatás után, nyugalomra lelnek.

Szerémség és Szlavónia

A felsorolás végére marad két, a délre tartó magyar migráció részét képező, de ma már gyakran elfeledett terület, Szerémség és Szlavónia. A bácskai és bánáti kirajzáshoz viszonyítva fiatal és belső migráció lévén, eddig elkerülte a kutatók figyelmét.

„Szerémség mai magyar lakossága a XIX. század utolsó éveiben és a századfordulón vagy még később, Magyarország és a régi Jugoszlávia legkülönbözőbb területeiről települt mostani lakhelyére a horvát, illetve német lakosság szomszédságába. Az olcsó föld vonzotta"[90] az új telepeseket.

Mint azt Penavin Olga leírja, a szerémségi szórványok őrzik a kapcsolatot kibocsátóközpontjaikkal, melyek Bácskában és a Dunántúlon vannak. A szerző nyelvjáráskutatást végzett az adott területen 11 faluban. „Ezekben a helységekben általában ha nem is az egész lakosság magyar anyanyelvű, de nagy lélekszámban szerepelnek magyarok."[91] A szerémségi magyarokkal foglalkozó irodalom rendkívül szegényes (amennyiben a bácskai vagy bánáti településtörténetet vesszük összehasonlítási alapként), ezért a jövő néprajzi kutatása feltétlen célként kell hogy kitűzze a terület mélyebb és alaposabb leírását.

Ugyancsak kevésbé feltárt, ezért rendkívül izgalmas kérdés a dunántúliak Szlavóniába történő költözése. Hegedüs Loránd[92] a kivándorlók számát százezerre becsülte, két nagy hullámukat különböztette meg: az első a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben, a második, húsz-harmincezer embert megmozgató vándorlás pedig a múlt század hetvenes-kilencvenes éveiben zajlott. Az első hullámban olyan jobbágyok kerekedtek fel, akik a jobbágyfelszabadítás után nem kapták meg az általuk művelt földet.

A második hullám jelentős részét kisgazdák és proletárok tették ki: a filoxéravész kipusztította a kisgazdák szőlejét, de Szlavóniában olcsón lehetett értéktelen homokot venni, amin homoki, az ismeretlen kórnak ellenálló szőlőfajtákat művelnek majd.

Összefoglaló

A bukovinai székelyek betelepítésétől és kivándorlásától eltekintve a Vajdaság magyar lakosságának betelepedése a századfordulóig megtörtént.

A dolgozat elején már érintőlegesen említett Balogh Pál- és Bodor Antal-féle térképek már ezt a helyzetet rögzítik. Röviden elemezném az etnikai kép kialakulásának körülményeit.

Közjogilag a területen megyék (Bács-Bodrog 1729-től, Torontál, Temes, Csongrád, Krassó-Szörény 1779-től) határőrvidékek (a Tisza–Marosi 1702–1741, V. Sajkásvidéki 1751–1872, VI. Bánsági 1766–1872) kiváltságos területek (Tiszai Kamarakerület 1751–1873, Kikindai Koronakerület 1778–1876) és szabad királyi városok, a nem megyeszékhely városok osztoztak.

A kiváltságos területeken és a katonai határőrvidéken kívül eső helységek, „földesúri fennhatóság alatt, úrbéri viszonyok között éltek. Sok helység a kamarai uradalomhoz tartozott. Mások, mint pl. Baja, Topolya magánföldesúri fennhatóság alatt álltak. A kalocsai érsek birtoka volt Bács mezőváros és a határában létrehozott két falu: Dernye és Bácsújfalu."[93]

Spontán település általában tömböt eredményezett, míg sziget és szórvány alakulhatott ki ott, ahol birtokosok vagy valamilyen intézmény telepít.

Kibocsátóvárosok (Szeged) közelében ugyancsak tömb alakul ki. Tömböt képez a magyarság és a szabad királyi városok (hivatalnokok, állami alkalmazottak) 1867-es kiegyezés utáni rohamos asszimilációja és a későbbi munkásosztályt képező magyarság révén, a Tiszai Koronakerület, Észak-Bácska, Közép-Bácska (katolikus és református) területein.

A múlt század nyolcvanas éveiben: „A magyarság előnyomulása a városokban tovább tartott, s a fő előnyomulási vonalon, a Tisza mentén, . . . úgy, hogy 1910-ben már Titelen is jelentékeny magyar kisebbség élt."[94]

Szórvány alakult ki Csúrog, Zsablya, Titel, Palánka, Verbász esetében, ahol a telepítés a közelmúlt történése (XIX. századi kincstári telepítések), vagy pedig gazdasági struktúraváltás eredménye (gabona, cukor stb.).

A XIX. század végén állami telepítéssel létrehozott falvak: 1883-ban Bácsgyulafalva-Telecska, 1884-ben Tiszakálmánfalva-Budiszava, 1889-ben Szilágyi és az al-dunai székely falvak.

Milyen feltételek érvényesültek az újonnan szerzett földeken?

Az új területekre fiatal társadalom érkezik, ők igazi pionírok.

A. N. Hollander Turner múlt század végi frontierman hipotézisét az Alföldre használja, és párhuzamait a kultúra peremén vagy attól távolabb élő, nyers életmódban véli felfedezni, a gazdátlan föld megléte mellett. Ha szabad föld volt is, a déli megyék korántsem voltak „gazdátlanok" a XVIII. században: a neoaquistica comissio működik, a határőrvidék nem lesz megyei közigazgatásba bevonva, a ius armorum (a birtok értékének 10%-a) relatív alacsony értéke ellenére a korábbi nemesek leszármazottai nagy részének megválthatatlan, de nem kell megváltania az egyháznak, és az aulikus nemesség is kedvezményeket kap, gyakorlatilag áruba bocsátják, amit a vállalkozó személyek vásárolnak fel.[95]

Amint az a felsorolásból kiderül, a magyarok esetében a társadalom fiatal volt ugyan, de tőkeereje nem volt, kedvezményeket pedig mérsékelten kapott, ezért óvatosan kellene megítélni a frontier elmélet átülthetethetőségét.

Némiképp módosítva a nézőpontot, a területre történő magyar telepedés korszakolását belülről ekképpen végezhetnénk el:

I. 1711–1750: a spontán telepedés időszaka mellett jelentős földesúri telepítéssel. Inkább Bács-Bodrogra értendő. A telepedők a társadalom gyakorlatilag minden rétegéből érkeznek.

II. 1750–1780-as évek szervezett kincstári telepítések (végezheti a kamara, de a város vagy a birtokos is). Már a Bánság is befogadó. A terület növekvő részvétele a tőkeképzésben, amit a kincstár mellett a magánbirtokosok is igyekeznek kihasználni.

Másik csoportját képezi a türelmi rendelet adta lehetőségeket kihasználó református falvak kialakítása.

III. 1780–1848: a bérlőrendszer, a monopóliumok, a konjunktúra kora. Gyakorlatilag csak a Bánság a célpont. A túlnépesedett mezővárosok a kibocsátók. Vállalkozó szellemű közösségek jellemzik a korszakot.

„Az 1848 táján fennálló, általunk név szerint is ismert 140 telepítvényes falu így oszlik meg az egyes megyék között: Torontál: 63, Békés-Csanád: 27, Csongrád: 24, Arad: 8, Temes: 6, Pest: 3, Bihar: 3, Szolnok: 2, Bereg: 2, Bács-Bodrog: 1, Pozsony: 1."[96]

IV. 1848–1880: Újabb kivándorlás: Szerémség és Szlavónia. A földéhség és a filoxéravész eredményeként nemcsak az eddig ismert kibocsátóközpontok, de az eleddig befogadóként működő Bácska is részt vesz a kibocsátásban.

V. 1880-as évek: állami telepítések. A kincstári birtokokra történő telepítések kettős célzattal; a földkérdés megoldatlanságából adódó és fokozódó feszültség csökkentése, valamint nemzetpolitikai elgondolások.

Dolgozatom terjedelme miatt nem vállalkozhattam a mindenre kiterjedő elemzésre, ezért elkerültem a települések pontos és teljes felsorolását is helyenként, ahol ez csak megnehezítette volna az anyag áttekinthetőségét, míg másutt ugyanezt mégis megtettem.

Az érintett harmadfélszáz évre visszatekintve szubjektív képest is alkothatunk. A felemelkedés meglehetősen vékony rétegét érintette csak a magyarságnak, nagyobb hányada szegényparaszt vagy zsellér, uradalmi cseléd maradt, vagy azok szintjére süllyedt. Nem véletlen, hogy a kivándorlás – nemcsak a tengerentúli, de a nyugatra történő is – óriási méreteket öltött, nemcsak Bánát esetében, és a mai napig tart, szédítő gyorsasággal. Nem tartozik vizsgálatom tárgyához ennek belső okainak feltárása, ezért most eltekintek tőle. A kivándorlással azonos jeleket mutatott a vendégmunkások áradata is, mely a Tisza menti községekben vált népmozgalommá a hatvanas-hetvenes években, közvetve a munkaerő-felesleg eredményeként.

Szomorú tendencia a vajdasági magyarság fogyása, melyet elsősorban az alacsony natalitás és az elvándorlás eredményez. Ennek, sajnos, belátható következményei vannak, amiket nem szándékozok taglalni.

Irodalom

BALÁS, Gábor, é. n. A székelyek nyomában. Panoráma Könyvkiadó, Budapest

BALOGH, Pál, 1902: Népfajok Magyarországon. Budapest

BÁLINT, Sándor, 1974/75: A szögedi nemzet. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged

Adatok Bácska és a 4 bácskai törvényhatósági jogú város lakosságának nemzetiségi összetételéről. 502–510.

1995: A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai.

1919–1944: In: Romsics Ignác (főszerkesztő): Magyarok kisebbségben és szórványban. Teleki László Alapítvány. Budapest

BÁRTH, János, 1981: Doroszló népessége a XVIII. század közepén. HITK. XIII. évf., 46–47. sz. 1–29.

BÁRTH, János, 1995: Népcsoportok, néprajzi csoportok és történeti-néprajzi tájak a Duna–Tisza közén. In: Bárth J. (szerkesztő) Dunán innen–Tiszán innen. A kecskeméti Katona József Múzeum közleményei 7. 7–23.

BELLON, Tibor, 1979: A Nagykunság. Budapest

BODOR, Antal, 1914: Dél-magyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Budapest

BOROVSZKY, Samu, é. n. Magyarország vármegyéi és városai. Bács-Bodrog, Budapest

BOROVSZKY, Samu, é. n. Magyarország vármegyéi és városai. Temes. Budapest

BOROVSZKY, Samu, é. n. Magyarország vármegyéi és városai. Torontál. Budapest

BORSOS, György–DOBOS, János, (szerkesztő) 1978: Horgos 1772–1978. Szabadka

BŐHM, Lénárt, 1867: Dél-Magyarország, vagy az úgynevezett Bánság külön története. Budapest

BUCHMANN, Károly, 1936: A dél-magyarországi telepítések története. Budapest

CSETE SZEMESI, István, 1994: A debelyacsai (torontálvásárhelyi) református egyház gyökerei, 200 éves múltja és jelene. Szent Imre Könyvkiadóház. Budapest

CSETRI, Károly, 1936: Bácska lakossága a legrégibb időktől a XIX. század végéig. Budapest

DIÓSZEGI, Vilmos, 1968: A palóc etnokulturális csoport kirajzásai. Markoláb. NK–NT. 1. 217–252.

DUDÁS, Endre, 1868: A Tiszán inneni korona-kerületnek rövid múltja, jogviszonya és a korona, mint földesurávali dézsma pere. Szeged

DUDÁS, Gyula, 1896: Bács-Bodrog egyetemes történelme. Zombor

EMBER, Győző, 1936: Jobbágyvándorlás és jobbágyvédelem a XVIII. század első felében. Pécs

EMBER, Győző–HECKENAST Gusztáv (főszerkesztő) 1989: Magyarország története IV/1. kötet. 56–57. Akadémiai Kiadó, Budapest
GYETVAI, Péter, 1984: Kishegyes lakosainak származási helye az anyakönyvek adatai alapján. HITK 60. sz., XVI. évf., 939–1039.
GYETVAI, Péter, 1992: A tiszai koronakerület újratelepítése. I–III. Kalocsa
GYIMESI, Sándor, 1972: A telepítvényes falvak „felszabadulása". In: Szabó I. (szerkesztő) A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I. kötet, 154–206.
GYÖRFFY, István, 1922: Nagykunsági krónika. Budapest
HAJDÚ, Lajos, 1978: Az új honfoglalás évszázada. (Tolna megye fejlődése 1686 és 1970 között. In: K. Balog János (szerkesztő): Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve I., 201–322.
JANKULOV, Borislav, 1961: Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku. Novi Sad
KÁLMÁNY, Lajos, 1882: Szeged népe II. Arad
KERÉK, Mihály, 1939: A magyar földkérdés. Budapest
KIRÁLY, István, 1980: Az 1891-es agrárszocialista mozgalom és az 1905–06. évi Dunántúli arató- és cselédsztrájkok összehasonlítása. Agrártörténeti Szemle. 311–348.
KOCSIS, Gyula, 1995: Abony gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténete a török kiűzésétől a jobbágyfelszabadításig. In: Farkas Rozália (szerkesztő) Studia Comitatensia 25. 395–444.
KOROKNAY, Ákos, 1974: Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és tiszai határőrvidéken a XVIII. század elején. Budapest
KOROKNAY, Ákos, 1995: Kanizsa és Martonos határőrvidéki korszaka. In: Kanizsa monográfiája, 223–327.
KÓSA, László, 1972: Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában. HITK XI–XII. sz., 5–25.
LÁNYI, Mór, 1902: A bácskai kivándorlás. Szeged
MIKECS, László, 1941: Csángók
NAGY KÁLÓZI, Balázs, 1943: Jászkunsági reformátusok leköltözése a Bácskába II. József korában. Budapest
OBERDING JÓZSEF, György, 1933: A bukovinai magyarság településtörténeti és társadalomtudományi vázlata. Kolozsvár
PALÁDI KOVÁCS, Attila, 1973: Az anyagi kultúra alakulása néhány délalföldi (bánsági) magyar faluban. NK–NT VII. 291–327.
PALÁDI KOVÁCS, Attila, 1989: Palóc kirajzások. In: Palócok I. 169–207.
PALÁDI KOVÁCS, Attila, 1995: Újkori migrációs folyamatok az Alföldön és a népi kultúra alakulása. In: Békési Imre–Jankovics József–Kósa László–Nyerges Judit (szerkesztők): Régi és új peregrináció. III. 1605–1614. Budapest–Szeged
PENAVIN, Olga, 1972: A szerémségi magyar sziget nyelve. Nyelvtudományi Értekezések 79. Budapest
PENOVÁTZ, Antal, 1979: Vajdasági magyar néprajzi kalauz. Forum, Újvidék

REIZNER, János, 1895: Szeged és Dél-Magyarország. Szeged
SAJTI, Enikő, 1984: Székelytelepítés és nemzetiségi politika a Bácskában 1941. Budapest
SEBESTYÉN, Ádám, 1972: A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Madárfalvától napjainkig. Szekszárd
SZABÓ, István, é. n. A nemzetiségek térnyerése és a magyarság. In: Domanovszky S. (szerkesztő): Magyar művelődéstörténet. IV. kötet, 106–136.
SZABÓ, József, 1993: A jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek vizsgálatának néhány tanulsága. In: Békési Imre–Jankovics József–Kósa László–Nyerges Judit (szerkesztők): Régi és új peregrináció. 1425–1430.
VIRÁGH, Ferenc, 1988: A dél-alföldi radikális szegényparaszt-küzdelmek gazdasági-társadalmi háttere a századfordulón. Békéscsaba.
VÖRÖS, Károly, 1983: Magyarország története (1790–1848) V/1. kötet, 479–485. Akadémiai Kiadó. Budapest

Jegyzetek

[1] „Délvidék értelemben a dél-magyarországi vármegyéket (Verőce, Pozsega, Szerém, Bács, Torontál, Temes, Keve), illetőleg a Dunán és a Száván túli bánságokat (Ozorai, Sói, Macsói, Szörényi) értették rajta. Később csak a Bácskát és a Bánságot jelölte. 1918 után a Magyarországtól Jugoszláviához csatolt részeket nevezték Délvidéknek." Kósa L.–Filep A. 1983, 82.
[2] Csénki D., 1894
[3] Kerék M., 1939, 10.
[4] Hadrovics L., 1938, 338.
[5] Böhm L., 1867, Dudás E., 1868, Borovszky S., é. n., Reizner J. 1895, Lányi M., 1902, Bodor A., 1914
[6] Buchmann K., 1936, Csetri K., 1936
[7] Ember G., 1936, Szabó I., é. n., Ember–Heckenast 1989, Vörös K., 1983
[8] Borsos–Dobos J., 1978, Bárth J., 1981, Gyetvai P., 1984, Dobos J., 1995
[9] Penavin O., 1972, Gyetvai P., 1974 és 1992
[10] Jankulov B., 1961, Penovátz A., 1979
[11] Kósa L., 1972
[12] Bálint S., 1974/75, Kálmány L., 1882, Juhász A., 1993, 1995
[13] Paládi Kovács A., 1989, In: Palócok I.
[14] Diószegi V., 1968, Paládi Kovács A., 1973
[15] Györffy I. 1922, Nagy Kálózi B., 1943, Bellon T., 1979
[16] Hajdu L., 1978, Hegedüs L., 1895
[17] Oberding J. Gy., 1933, Mikecs L., 1941
[18] Balás G., é. n., Sebestyén Á., 1972
[19] Sajti E., 1984
[20] Koroknay Á., 1995, 269.

[21] Kovács Zoltán hozzászólása az MTA Demográfiai Osztályának konferenciáján 1996. március 13-án.
[22] Koroknay Á., 1995, 273.
[23] Koroknay Á., 1995, 273.
[24] Balogh P., 1902, Bodor A., 1914
[25] Bodor A., 1914, 6.
[26] Koroknay Á., 1974, 65.
[27] Bodor A., 1914, 13.
[28] Bodor A., 1914, 14.
[29] Kerék M., 1939, 11.
[30] Szabó I., 1943, 145.
[31] A bőséges irodalomból csak egy friss adatra hivatkoznék. Kocsis Gy., 1995
[32] Szabó I., 1943, 133.
[33] Bodor A., 1914, 13.
[34] Bodor A., 1914, 20.
[35] Iványi I., 1903, 22.
[36] Sztrinkó I., 1988, 69.
[37] Virágh F., 1988, 18.
[38] Bodor A., 1914, 14.
[39] Bárth J., 1981
[40] Bodor A., 1914, 23.
[41] Szabó J., 1993, 1427.
[42] Kerék M., 1939, 15.
[43] Rendkívüli bölcsességre utal II. József ez irányú rendelkezése, hiszen a lényegesen tőkeerősebb protestánsok vélhetően kisebb arányban terhelték le a kincstárat. A tőkeerő és a vállalkozószellem, amint azt látni fogjuk, nagy eredményekhez vezetett.
[44] Bodor A., 1914, 20.
[45] Bodor A., 1914, 20.
[46] Nagy Kálózi B., 1943, 8.
[47] Nagy Kálózi B., 1943, 5.
[48] Nagy Kálózi B., 1943, 17.
[49] Nagy Kálózi B., 1943, 38.
[50] Paládi Kovács A. Palócok I., 1989, 169–207.
[51] Paládi Kovács A., 1993, 1606.
[52] Paládi Kovács A., 1993, 1605.
[53] Bellon T., 1979, 60.
[54] Bellon T., 1979, 59.
[55] Paládi Kovács A., 1993, 1605.
[56] Gyetvai P., 1974, Gyetvai P., 1992, Bárth J., 1981
[57] Buchmann K., 1936, 40.
[58] Szentkláray J., 1909, 27.
[59] Bálint S., 1974/75, 133.
[60] Szentkláray J., 1909, 46.

[61] Buchmann K., 1936, 43.
[62] Kálmány L., 1881, II. XIV. idézi Szentklárayt I. 454.
[63] Buchmann K., 1936, 54.
[64] Bálint S., 1974/75, 134.
[65] Bálint S., 1974/75, 135.
[66] Reizner J., 1895, 14.
[67] Paládi Kovács A., 1973, 303.
[68] Gyimesi S., 1972, 157.
[69] Gyimesi S., 1972, 158.
[70] Kerék M., 1939, 17.
[71] Kerék M., 1939, 17.
[72] Bálint S., 1974/75, 137–138.
[73] Kerék M., 1939, 18.
[74] Bálint S., 1974/75, 137.
[75] Kerék M., 1939, 19.
[76] Gyimesi S., 1972, 166.
[77] Gyimesi S., 1972, 163.
[78] Kerék M., 1939, 20.
[79] Paládi Kovács Attila szíves közlése.
[80] Bálint S., 1974/75, 139. Hasonló okokból szűnik meg Terján, Imretelek, Firigyháza gányófalu is.
[81] Virágh F., 1988, 25.
[82] Gyimesi S., 1972, 164.
[83] Kerék M., 1939, 26.
[84] Kerék M., 1939, 36.
[85] Csete Szemesi I. 1994, 47–48.
[86] Bővebb, minden igényt kielégítő tanulmányozása az adott kivándorlásnak a Palócok I. kötetében található.
[87] Sebestyén Á., 1972, 46.
[88] Sajti E., 1984, 10.
[89] Sebestyén Á., 1972, 66.
[90] Penavin O., 1972, 5.
[91] Penavin O., 1972, 3. A települések: Ürög, Satrinca, Dobrodolpuszta, Vrdnik-Pernyavor, Herkóca, Nyékinca, Platics, Vogány, Erdővég, Maradék, Kamanc.
[92] Hegedüs L., 1905
[93] Bárth J., 1995, 11.
[94] Jelentés . . . 1995, 503.
[95] R. Várkony Á., 1970, 23.
[96] Gyimesi S., 1972, 167.